

Олексій Онищенко,

акад. НАН України, голова Інформаційно-бібліотечної ради НАН України

Бібліотека і «цифрове» покоління: нова ситуація – нові форми роботи

(Доповідь, виголошена на міжнародній науковій конференції
«Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору» 4 жовтня 2016 року)

Для бібліотечного співтовариства нині доленосно важливо зорієнтуватися в перспективі – заново знайти своє незамінне місце в суспільстві, культурі, інтелектуальному житті особи. Знайти заново (і це принципово!), бо стрімко змінюється все, на основі чого традиційно будувалася бібліотечна діяльність: виробництво, накопичення, опрацювання, поширення інформації, інформаційні потреби і способи їх задоволення. Сьогодні змінюється сам споживач інформації. Утверджується новий тип грамотності, новий тип освіченої людини. А бібліотеки завжди працювали на розвиток грамотності і освіченості. Тому недопустимо пасивно спостерігати за якісною зміною ситуації.

«Цифрова» культура, яка дедалі більше стає визначальним чинником суспільного життя, об'єктивно уготовує бібліотекам чільне місце в своєму середовищі, але за умов системної переорієнтації на цифрові технології співробітництва, передавання і освоєння інформації. До появи комп'ютера, Інтернету, електронних носіїв інформації бібліотека мала справу з книжками, журналами, газетами (переважно), рукописами (бібліотечними перлинами) і ще на додаток – зі звуковою і візуальною продукцією. З цими носіями інформації бібліотека і працювала, збираючи, накопичуючи та надаючи їх усім бажаючим. Навіть при найбільших (мільйонних!) тиражах друковані видання не могли бути доступними кожному вдома, тому люди ходили до бібліотеки за інформацією, знанням, культурними цінностями, інтелектуальним задоволенням. Історично склалася нерозривна пара безпосереднього контакту «бібліотекар – читач». На осмисленні роботи з друкованим інформаційним ресурсом (головним чином) та з фізично присутнім у бібліотеці читачем і виросло все донинішнє теоретичне і практичне бібліотекознавство. На жаль, воно й досі багато в чому накладає відбиток на весь стиль бібліотечного життя. Хоча основний бібліотечний ресурс уже набув цифрового характеру, а можливий читач став віддаленим. Далі все залежатиме від того, зуміє чи не зуміє бібліотека залишитися масово затребуваною на нових просторах перетину нових типів носіїв і нових типів споживачів інформації. Тут для бібліотеки двері в майбутнє – відчинені або зачинені.

Правда, бібліотеки нині перебувають у перехідному становищі – від переважання традиційних ресурсів і читачів до переважання цифрових ресурсів і шанувальників бібліотеки з числа постійних «мешканців» комп'ютерних мереж («нетманів», як кажуть наші англійські колеги). Врахування проблем переходу – архіважлива справа, суть якої в оптимізації, гармонізації, інтеграції традицій і новаторства. Щоб не вийшло так, що традиційні методи роботи ми занедаємо, а нових не виробимо. А це часом нам прямо-таки загрожує. Завдання полягає в тому, щоб одночасно продовжувати збір, накопичення традиційних бібліотечних ресурсів і задовольняти інформаційні потреби традиційних читачів і максимально освоювати новітні інформаційні ресурси та відповідати на запити «цифрового» покоління. Тоді бібліотеки в перехідному періоді вистоять і впевнено ввійдуть у інформаційне середовище.

Читач перехідного періоду різноманітний. І всі його категорії бажані для бібліотеки. Всім їм необхідно приділяти неослабну увагу, щоб не було пустуючих читальних залів.

Можна виокремити узагальнено такі типи сучасних читачів:

- читач – повний традиціоналіст. Він користується лише традиційними ресурсами і працює в читальних залах бібліотеки;
- читач-традиціоналіст, який частково використовує і новітні ресурси, і працює з бібліотекою також у віддаленому режимі;
- інтернет-читач, котрий користується переважно електронними ресурсами і віддаленим доступом, але періодично відвідує бібліотеку і працює з традиційними носіями інформації;
- «чистий» інтернет-читач. Завсідник мереж – «нетман». Він працює тільки з електронними ресурсами і лише в режимі віддаленого доступу;
- творець електронних ресурсів. Створює цифрові інформаційні продукти. Може передавати їх до бібліотеки і може користуватися електронним фондом бібліотеки, звичайно, у віддаленому доступі.

Все це реальні користувачі інформацією. І всі вони можуть бути відвідувачами (безпосередньо чи через

сайти) бібліотеки. В свою чергу, бібліотека повинна формувати, розрахований на кожну з цих категорій, ресурс і збагачувати форми їх обслуговування. «Традиціоналісту» – книжки, журнали, газети. Тут досвід багатьох століть, хоча можливості бібліотечного представлення друкованої продукції ніколи не можуть бути вичерпаними. Тим читачам, які поєднують використання традиційних і новітніх ресурсів та каналів інформації уже потрібно більше пропонувати цифрової інформації: повнотекстових універсальних і тематичних баз, бібліографічних баз, оцифрованих архівів, аналітичної продукції, матеріалів з мереж, надавати консультації з пошуку в Інтернеті.

«Нетмани» і творці електронних ресурсів – це вже люди добре обізнані з комп'ютерними справами. З ними слід працювати як з колегами, налагоджувати співробітництво у питаннях пошуку, постачання, використання, оцінки електронних ресурсів. За такого підходу і вони стануть активними прихильниками бібліотеки.

Взагалі, всі, хто шукає знання, інформацію, рано чи пізно, частіше чи рідше, але обов'язково згадує бібліотеку як центр інформаційних ресурсів. І він буде настільки пов'язаний з бібліотекою, наскільки вона зможе відповісти на його запити, потреби, уподобання. Для цього потрібно досконало знати кожну з категорій відвідувачів бібліотеки, мати картину їх поточних і можливих у перспективі інтересів. Тому настала пора організувати в бібліотеках професійну соціологічну службу.

Парадокс: бібліотека, яка за призначенням зорієнтована на обслуговування читачів, менше всього займається їх вивченням. Читачезнавство – периферійна галузь у бібліотекознавстві. Багато пишеться про фонди, бібліографію, каталогізацію, систематизацію, а про основний об'єкт впливу бібліотеки – читача – між іншим. Спрощені уявлення про читача – це теж одна з причин зменшення читачього контингенту. В бібліотечній соціології криється потужний чинник збагачення бібліотечної теорії і практики. Тут багато нереалізованих резервів нашої галузі.

Традиційний образ відвідувача бібліотеки як просто читача давно не відповідає дійсності. Сучасний відвідувач бібліотеки поєднує в собі цілий букет іпостасей – читач, шукач, користувач, споживач, аналітик, експерт інформації, співконсультант, співтворець, співучасник інформаційного обміну. Він не тільки замовник, а й колега, партнер бібліотекаря в роботі з інформаційними ресурсами. Тому лінію «бібліотекар – читач» («виконавець – замовник») слід перетворити на лінію партнерських стосунків, утверджувати стиль бібліотекарсько-читачього співробітництва – взаємозаінтересованого партнерства. І, мабуть, настав час частіше вживати поняття

«бібліотечний партнер», а не «бібліотечний читач». Це – суть важливо. У новому стилі взаємовідносин з'являється багато можливостей залишитися бібліотеці в центрі інформаційних обмінів.

Нові інформаційні ресурси й технології, новий тип грамотності, нові вимоги до використання інформації зумовлюють необхідність посилення просвітницької, експертної, консультативної, інтегративної функції бібліотеки. Новий тип грамотності, побутової культури, що виростає на швидкозмінних цифрових технологіях, виявився пробним каменем для людей середнього і старшого віку, грамотність яких будувалася на книжці, інших творах друку. Вони мало, а то й зовсім не обізнані з комп'ютерними справами і цифровими технологіями. Вони відстають в освоєнні цифрової культури, почувають себе в цифровому середовищі некомфортно, але дедалі більше відчувають потребу вчитися новій грамотності.

Перед бібліотеками постало завдання розгорнути свою просвітницьку функцію в новому варіанті і в ширших масштабах. Відновити своєрідний всеобуч. У даному разі цифровий. І він може бути масовий і надовго. Ще багато років житимуть і працюватимуть люди, котрі сформувалися в традиційній культурі і грамотності. Цифрові технології і апарати швидко змінюються. І навіть ті молоді люди, які з нинішніми електронними приладами і програмним забезпеченням почувають себе впевнено, через деякий час відчують потребу перенавчання і донавчання.

Бібліотеки покликані стати центрами донавчання, перенавчання і просвітництва, інформаційного забезпечення в галузі всього того, що пов'язане з цифровою культурою і грамотністю. Ніша ця поки що системно ніким не зайнята. Бібліотекам доцільно було б організувати для читачів школи, семінари, тренінги, консультації, інформації з питань освоєння цифрової грамотності, техніки, технологій. Все це масово входить у виробництво, побут, освіту, суспільні відносини. Людина навіть з науковими званнями і ступенями, якщо вона застряла на традиційній грамотності, незабаром гостро відчує своє відставання.

Вже намітився цифровий – культурно-освітній – розрив між тими, хто володіє цифровою грамотністю, може працювати з електронними ресурсами, і тими, хто цього не може, і в першу чергу, через цифрову неграмотність. Футурологи вбачають у цьому конфлікт конфліктів переходу до інформаційної епохи. Бібліотеки, які мають багатовіковий досвід подолання неосвіченості, утвердження знання і культури в масах, можуть, змушені, зобов'язані зробити вагомий внесок у подолання цифрової нерівності, відставання значних верств суспільства в освоєнні нового типу грамотності. Це дасть їм додатково великі шанси і для самозбереження, і для

послідовного входження в нову цивілізаційну атмосферу як повноцінного суб'єкта культури.

Зростання обсягів інформації, умноження її потоків і каналів різко загостило проблеми експертизи. Загально визнано, що власне нової наукової, соціально значущої інформації не так уже й багато. Більшість її становлять повтори, інтерпретації, а то й просто інформаційні шуми, де значне місце посідають ненаукові, недостовірні, пустопорожні сюжети. Шукач конкретної якісної інформації може надовго потонути в безодні Інтернету і нічого не знайти. Кожен хотів би мати якісь надійні орієнтири, де, що і як шукати, щоб здобути справжнє наукове знання чи достовірні дані. Знову ж таки сама природа бібліотеки як багатоговікового накопичувача і систематизатора знання висуває її в число першорядних інформаційних експертів.

Тому вона повинна дати пораду усім, хто звернувся до неї за послугою, зорієнтувати, де і яка є об'єктивна інформація, як до неї доступитися, як її взяти, і де не варто шукати інформацію, бо там пустота, шум, а то й дезінформація. Особливо цінними були б такі поради стосовно нової інформації, зокрема знанневої, бо, як правило, нове знання стає відомим звичайному шукачеві з певним запізненням. І не завжди він може відрізнити нове знання з уже побутуючим. Це потребує прискореного розвитку джерелознавства цифрових масивів, міжнародних інформаційних баз, мережових інформаційних потоків. Тут найважчі місця для шукача інформації і «козирні карти» для бібліотекаря. Розвиток експертної функції бібліотеки — це суттєвий внесок у її майбутнє. До свого образу збирача, систематизатора, хранителя і передавача інформації сучасна бібліотека повинна рішуче додати і образ інформаційного експерта.

Бібліотека завжди виступала інтегратором різних видів джерел. Спершу — рукописних, потім — друкованих, далі — звукових та візуальних, а тепер ще й електронних.

Однак і цього в наш час мало. Оскільки масовим став читач, який хоче мати інформацію на задану тему з усіх можливих джерел одночасно. Тому бібліотека мусить інтегрувати у своєму фонді ще й архівні та музейні джерела. Раніше вони були у бібліотеці невеликими складовими. Нині оцифрування дає змогу включати їх у бібліотечні фонди цілими масивами. І не потрібно цього боятися. Загальний процес інтеграції інформаційних джерел і потоків неминуче перетворює бібліотеку на медіатеку — інтегратора всіх видів, типів, форм, каналів інформації. У країнах з розвинутою цифровою інфраструктурою до фондів бібліотек розпочали додавати ще й скановані національні сегменти Інтернету, телебачення, радіомовлення, кіно.

Інтеграція інформативних ресурсів у бібліотеці нерозривно пов'язана з інтеграцією інформаційних

сервісів — обслуговування всіма видами інформації на всіх її носіях. Особливу увагу слід звернути на розвиток наукомістких, інформаційномістких сервісів, таких, як аналітична, біобібліографічна продукція, синтез тематичних знань із масивів інформації, оперативна інформація про новини наукового і суспільного життя, зокрема й про новини бібліотечного життя. Постійні тематичні блоки на індивідуальні замовлення. Галузеве обслуговування певних установ, підприємств, закладів, організацій. Виконання тематичних замовлень на синтез матеріалів з іноземних чи малодоступних джерел. Звичайно ж, ніскільки не слід послаблювати увагу до обслуговування конкретного читача / замовника конкретним документом. Це залишається неодмінним правилом діяльності бібліотеки.

Але у пошуках нових форм бібліотечного сервісу, в умовах панування цифрових ресурсів і цифрових механізмів передавання інформації, необхідно враховувати, що два шляхи тут є рятівними: а) обслуговування аналітичною продукцією; б) обслуговування у режимі віддаленого доступу. З розвитком цифрового і оцифрованого ресурсу дедалі простіше можна дістати конкретний документ. Шукач інформації дедалі більше хотітиме отримати від бібліотеки узагальнену, синтетичну, комплексну, аналітичну продукцію. Як свідчить досвід, серйозна аналітична продукція бібліотек викликає підвищений інтерес у наукових, освітянських, управлінських структурах. У багатьох країнах аналітичні підрозділи бібліотек стали безпосередніми чи опосередкованими службами інформаційного забезпечення органів влади. Звідси очевидна необхідність зміцнення і розвитку бібліотечних аналітичних служб, бо вони є надійними підвалинами стійкості бібліотеки в умовах складних трансформацій.

Як уже зазначалося, формується новий тип читача, фактично партнера бібліотеки, котрий виріс на цифровій культурі і грамотності. Йому сьогодні вже недостатньо традиційного обслуговування конкретними документами, звичайними бібліографічними консультаціями. Він хоче отримувати синтетичну, тематичну інформацію з різних джерел, як з внутрішніх бібліотечних фондів, так і з комп'ютерних мереж. Він запитує узагальнені довідки, аналітики, продукти екстракції знань, експертні оцінки джерел та інформації.

До того ж, у більшості з них є мобільні пристрої для отримання та передавання інформації, і види цих пристроїв швидко множаться. Послуги такий читач хоче мати не обов'язково в приміщенні бібліотеки, а з будь-якого місця свого знаходження, в будь-який час і на відстані. Судячи з тенденцій, бібліотечний «зал» у недалекому майбутньому розшириться до планетарних масштабів. А конкуренція бібліотек з іншими накопичувачами і поширювача-

ми інформації відбуватиметься, головним чином, на просторах онлайн-обслуговування.

Курс на електронні ресурси, дистанційне обслуговування, цифровізацію всіх бібліотечних процесів ускладнює взаємодію між трьома основоположними групами працівників бібліотеки – власне бібліотекарів у традиційному розумінні, інженерів комп'ютерних підрозділів і науковців. Стосунки між ними ніколи не були безхмарними. Кожна з означених груп відстоює свої переваги, наполягає на своїй важливості. Бібліотекарі – «традиціоналісти», тому що формували досі основний книжково-журнально-газетний фонд, і ним послуговуються донині. Комп'ютерні спеціалісти не без підстав заявляють, що вони задають параметри цифрового оновлення бібліотеки. А науковці беруть на себе роль теоретиків і розробників стратегій розвитку бібліотечної справи. І всі тут мають рацію. Однак, вся правда полягає в тому, що тільки об'єднаними, узгодженими зусиллями і якісною роботою всіх трьох груп можна забезпечити повноцінний розвиток бібліотеки і вписати її в перспективу. Розлад між цими групами, що спостерігається вже у великих бібліотеках, може дати згубний ефект.

При управлінні бібліотечною справою потрібно шукати розумне вирішення цієї проблеми. Можливо, варто уточнити розподіл обов'язків. Скажімо, «традиціоналісти» спільно з частиною комп'ютерників концентруються на формуванні і первинному опрацюванні ресурсів; комп'ютерники з частиною науковців працюють над створенням так званої «вторинної» бібліотечної інформації, головним чином, наукомісткої; дослідники дбають про теоретичне забезпечення всієї бібліотечної практики і формують стратегії розвитку. Якби сказав, що запобігання внутрішнім бібліотечним професійним суперечностям – одна з найважливіших проблем сьогоденного бібліотечного управління. Не слід ніскільки принижувати статус якоїсь із груп. Не варто допускати великих перекосів у зарплаті і заохоченнях. Необхідно створювати максимально сприятливі умови для всіх. Бібліотека може успішно функціонувати тільки як цілісний організм. А цю цілісність здатний забезпечити лише весь згуртований колектив.

Користуючись присутністю представників бібліотек академічних інститутів і університетів, хочу наголосити, що вони фактично працюють на передньому краї науки, освіти і практики. В їхніх фондах найбільш повно відображена документальна картина нових явищ у житті. Саме тут найчастіше і найраніше стають очевидними нові завдання в бібліотечній справі і шляхи їх вирішення. До того ж, в академічних і університетських бібліотеках уже цілеспрямовано працюють з новим типом читача: тим, котрий вийшов з «цифрового покоління», тим, котрий хоче «ходити» до бібліоте-

ки, «не заходячи» до її залів. Фактично в цих бібліотеках відпрацьовується «цифровий» образ бібліотеки і «цифровий» образ читача. Необхідно всіляко узагальнювати і оперативно впроваджувати цей передовий досвід. Доцільно організувати постійнодіючі семінари, круглі столи, тренінги, дискусійні майданчики з питань оновлення бібліотечної діяльності на основі цифрових технологій.

Перехідні періоди завжди складні і важкі. Болісно руйнуються підвалини усталених норм життя, болісно утверджуються нові устої. Для бібліотек нинішній перехідний період, крім усього іншого, ускладнюється ще й двома фундаментальними чинниками: становленням нового типу грамотності і формуванням нового типу споживача інформації. До цього також варто додати несподівану, помилкову недооцінку в деяких управлінських колах бібліотек як носіїв знання, освіченості і культури.

Однак, усі перехідні періоди завершуються, соціокультурні перекоси вирівнюються. Наступає фаза планомірної праці. І питання питань, яке повинно повсякчасно ставити собі бібліотечне співтовариство, – з чим і якими ми вийдемо з кризи. Розчарованими, зневіреними, пасивними, закостенілими чи мобілізованими, озброєними новими ідеями будівництва бібліотечного життя в нових умовах, на нових технологіях, моделях і стратегіях? Вибираємо друге. Всі кризи – дволикі. З одного боку, вони руйнують. З іншого – неймовірно збуджують творчу енергію, пошук виходів і перспектив. Недарма говорять, що матір'ю усіх високих технологій ХХ століття була Друга світова війна. Великі загрози і потрясіння спричинили вибух творчості передових інтелектуальних кіл і широких верств населення. В результаті виникли нові соціально значущі технології і конструктивні принципи міжнародного життя, які й досі визначають цивілізаційні зрушення.

Кризові явища в бібліотечній сфері – не в самій природі бібліотек. Вони в недостатньому матеріально-фінансовому забезпеченні та в пасивності бібліотечного співтовариства, яке повільно переходить на нові форми діяльності, відповідно до якісних нових умов. На кризові явища ми повинні відповісти більшою енергією для їх подолання. В універсальних наукових бібліотеках уже знайдено багато елементів, які стануть складниками образу бібліотеки і бібліотекаря інформаційної епохи і будуть привабливими для «цифрових» поколінь. Необхідно прискорити їх синтез у цілісні моделі, програми, стратегії. При зміні матеріально-фінансових умов на краще ми зможемо невідкладно впроваджувати їх у практику. І це дасть змогу, як і раніше, підтримувати поважний статус бібліотеки, бібліотекаря в інтелектуальному і культурному середовищі суспільства.